

Jedna moguća projekcija savremenog kapitalizma ♦

Jovan Babić

Filozofski fakultet, Beograd, Serbia

Ogroman razvoj tehnologije u dvadesetom veku, još brži i veći nego onaj u devetnaestom, doveo je do enormnog povećanja produktivnosti. U jednom trenutku je moglo izgledati da bi to moglo promeniti samu prirodu rada. Pošto je ovaj razvoj smanjio stepen nužnosti rada u pogledu preživljavanja i obezbedjenja osnovnih potreba za veliki deo čovečanstva, moglo se očekivati da će i potreba i želja za radom da se smanji, i da će ljudi smanjiti količinu rada, i da će mnogi prestati da rade. U izvesnom smislu to se i dogodilo: jedan od glavnih ciljeva za koji su se borili radnički sindikati u devetnaestom veku, smanjenje radnog vremena, u velikoj meri je u dvadesetom veku i ostvaren. Radni dan je smanjen na maksimalno osam sati dnevno, radna nedelja je takodje smanjena.¹ Subota, sa tendencijom da se to prenese i na drugi deo petka, je postala deo vikenda, doduše ne baš sasvim u istom smislu kao nedelja ali za veliku većinu ljudi je to praktično postao “neradan dan”. Takodje, uvođenjem obaveznih penzija, došlo je i do toga da su ljudi prestajali da rade i pre nego što bi postali za to nesposobni, i, sa produženjem očekivanog trajanja života, sve veći deo svog života provodili u “neradu”.

Sa daljim *povećanjem produktivnosti*, pojavom automatizacije i kompjuterizacije proizvodnje moglo se očekivati da se taj proces nastavi, i da se radno vreme i radni vek i dalje smanjuju. Medjutim, to se nije desilo. Upravo u trenutku najvećeg skoka produktivnosti, pojavom kompjutera i izuzetno velikim povećanjem i efikasnosti u korišćenju vremena i ukupne produktivnosti koji su nastali zahvaljujući kompjuterizaciji, desio se preokret. Proces smanjenja količine rada se zaustavio, i čak počeo da dobija suprotnu tendenciju povećanja. Čini se da su za to zaslužna dva faktora. *Prvo*, rafinisanje, usložnjavanje i u izvesnom smislu nivelisanje i preciziranje pojmova rada i proizvodnje: složeniji oblici rada koji su tradicionalno bili pod sumnjom da li uopšte spadaju pod taj pojam su postali ravnopravni sadržaji tog pojma, kao i “proizvodnja” koja se tim vrstama

♦ Peti odeljak studije „Smisao i vrednost rada“.

¹ Vreme preko “normalnog radnog vremena” počelo je da se označava kao “prekovremeni rad”, i po pravilu se plaćalo više.

rada proizvodila.² Iako se razlike u konačnom finansijskom efektu nisu smanjile, ipak je pojam rada proširio svoje značenje tako da obuhvata i pojavne oblike koji su ranije bili tretirani kao sinekure, skriveni oblici rente, ili počasti. Ovo izjednačenje pojavnih oblika rada ukinulo je ili smanjilo apriorne aksiološke razlike među tim oblicima – razlike na “dostojan” i “nedostojan” rad, i, još više, razlike između oblika rada koji se tretiraju prestižnim nezavisno od njihovog finansijskog efekta i onih drugih, slabije prestižnih ali ponekad bolje plaćenih, oblika rada – što je povećalo motivaciju da se kroz rad a ne kroz njegov oblik postigne “više”. Diversitet vanekonomskih vrednosti koje su se ranije pripisivale različitim oblicima rada se postepeno gubi, i svaki rad, pod minimalnim uslovom da je moralno ispravan, dobija svoju konačnu vrednost u svojoj ekonomskoj ceni: bolje plaćen rad je bolji, nezavisno od toga o kojoj vrsti rada se radi.

Drugo, zahtevi potrošnje se nisu smanjili, ili zaustavili, što su neki očekivali u tački u kojoj je zadovoljenost osnovnih i uobičajenih potreba ljudi u velikoj meri postala ostvarena, već su se naprotiv povećali. U situaciji kada *proizvodnja* i inače gubi svoj raniji fundamentalni značaj (osim u pojmovnoj shemi: da proizvodnja mora postojati da bi bilo bilo kojeg kasnijeg momenta u ekonomskom procesu), i kada centralnu poziciju u ekonomiji sve više zauzima *prodaja*, u takvoj situaciji potrošnja dobija novu šansu. Ovde imamo dva momenta od značaja: *prvo*, ono što se nekada smatralo za luksuz u međuvremenu je izgubilo taj status, iz dva razloga: ili je, *prvo*, postalo *uslov* normalnog života i čak samog rada u njegovoj novoj povećanoj efikasnosti (npr. automobil je sada često uslov da se obavi posao, ili da se uopšte stigne na mesto rada), ili je, *drugo*, povećana produktivnost omogućila ogroman porast *priuštivosti* roba i dobara, pa su one samim tim prestale da budu luksuz (npr. meso se više ne smatra luksuznom hranom, kao ranije, a tako

² Pod radom se prvobitno verovatno uzimao samo fizički rad, koji je naporan i čiji su rezultati neposredno i odmah vidljivi. Postepeno u rad je uključivano i sve ono što se radi za unapred ugovorenu cenu u novcu. Složeniji vidovi rada, kreativni i organizacioni, čiji je novčani rezultat uvek mogao biti veliki i veći od od cene za unapred ugovoreni rad, je nekako ispadao iz pojma rada što se manifestovalo time da se novčani rezultat koji se na taj način postizao nije označavao terminom “zarada”, već je tretiran kao neka vrsta *nagrade* koja je specijalno zaslužena i nije rezultat primene odredbi nekog radnog ugovora (reč “honorar”, “honorarium”, označava *poklon, dar*, koji se dobija kao neka vrsta *časti*, nešto što se dobija ne prosto za trud, i kao rezultat truda, i kao plaćanje, već izražavanje posebnog poštovanja prema nekome ko je specijalno zaslužan za nešto važno).

je i sa mnogim drugim dobrima, u principu sa svim robama kada prestanu da budu *preskupe*).³

Osnovi razlog zašto se zahtevi potrošnje nisu smanjili leži u samoj logici prodaje (i za to se onda kači moment priuštivosti kao stvarni cilj ekonomski artikulisane proizvodnje): *u potrošačkom interesu* se ne pravi, i ne može se praviti, ekonomska razlika između potrebe i luksuza, ni iz ugla potrošača (iz snage interesa, zainteresovanosti, za neku robu uopšte se ne može razaznati da li se radi o potrebi ili o luksuzu prema bilo kom normativnom kriterijumu koji se razlikuje od stepena zainteresovanosti: ako je interes jak on će se *osećati* i iskazivati kao potreba, i kao visok stepen spremnosti da se plati), niti iz ugla proizvođača: za proizvođača je potpuno irelevantno da li će se proizvedena roba uzimati kao potreba ili kao luksuz, pošto on za nju po definiciji i nije zainteresovan – oni proizvode da bi prodali, i nema razlike između radnika u fabrici nameštaja i radnika u fabrici igračaka (kao što je i otkaz u oba slučaja ista vrsta stvari, i jednako bolan – nije ništa lakše podneti otkaz ako ste radnik u fabrici igračaka zbog toga što se igračke mogu smatrati luksuzom i nečim ne naročito potrebnim).

Po svemu izgleda da se u ekonomiji 21. veka menja priroda posla zahvaljujući pre svega nevidjenom rastu proizvodnje koji je većim delom rezultat povećane produktivnosti rada. Ali takodje izgleda da se neki procesi vraćaju na svoj početak, ili na neku svoju raniju fazu u istoriji poslovanja, pa su neki od ciljeva i postignuća u regulisanju biznisa koji su ostvareni u poslednja dva veka (u 19. veku su bili postavljeni kao ciljevi, a u 20. veku bili ostvareni) postali suvišni, prevaziđeni, ili prosto nepotrebni.

Menja se osnovna shema poslovanja, koja se bila stabilizovala u obliku industrijskog dugoročnog zaposlenja, shema u kojoj su zaposlenici napredovali ako ne baš unutar iste firme a onda svakako unutar iste profesije, razvijajući svoju veštinu i kompetenciju kroz vreme i tako napredujući od po pravilu nižeg položaja i statusa na početku do jednog višeg na kraju karijere, kada se išlo u penziju. Dugoročno, industrijsko ili administrativno, zaposlenje se gubi zajedno sa inertnim velikim sistemima vezanim za jedno mesto; umesto njih sada imamo mnogo manjih organizacionih jedinica sa mnogo

³ Pojam “preskup” ima konstitutivnu ulogu u demarkaciji između “potrebe” i “luksuza”, često potpuno nezavisno od svih drugih faktora koji neku robu čine poželjnom i predmetom želje, važnom u nekom vitalnom ili nekom drugom, hedonskom, prestižnom itd. smislu, itd.

većom pokretljivošću, i sa iznenadjujuće velikim opsegom mogućeg povezivanja koje nije manje čvrsto ali je elastično umesto da bude kruto. Umesto »radnika i službenika« imamo »izvršioce posla i menadžere«, umesto dugoročno definisanih poslova koji su omogućavali da se često ceo život radi praktično isti rutinski posao, imamo nevidjenu mobilnost ne samo u prostoru nego i u vrsti poslova koje rade isti ljudi. Tako umesto dugoročne vezanosti za jednu firmu i stvaranja vezanosti i lojalnosti prema toj firmi, u jednom visokostrukturisanom, standardizovanom i rutiniziranom poslu koji je birokratski savršeno uredjen, sa jasnim i unapred preuzetim specifičnim pravilima sa preciziranim očekivanjima čije važenje se uzima za očigledno, imamo dezintegrirani, segmentirani posao, mnogo kratkoročniji, često i privremen, često »part-time«, posao koji se preklapa sa drugim, često sasvim različitim, poslovima na drugom mestu, mnogo više preduzetnički i »slobodniji«, i bez konstituisanja »radnog odnosa«. Radi se po ugovoru, bez definisanog radnog vremena, ali zato mnogo češće – za radnika, a ne više samo za poslodavca – sa definisanim rokom, tako da rokovi sve više preuzimaju ulogu koju je ranije imalo radno vreme. Procenat ovih u tradicionalnom smislu nedefinisanih radnih odnosa bez radnog mesta, bez specifikovane i društveno overene uloge, stalno i vidljivo raste. Sami pojmovi »zaposlenosti« i »nezaposlenosti« menjaju smisao, a u nekom stepenu ga i gube. Ne samo da su pokretljivi pojedinačni »izvršioći posla« već i firme, pa i najveće, i ove često najviše (jer su najmoćnije, a u sposobnosti za pokretljivost sadržan je značajan deo ekonomske moći i ukupne slobode). Sa druge strane nema više radne sigurnosti, niko ili skoro niko nije više siguran da će svoj radni vek završiti tamo gde ga je počeo. Biti dobar i pouzdan radnik nije garancija ostanka na poslu. Sve to proizvodi jedno novo stanje, u velikoj meri različito od prethodnog i mnogo dinamičnije ali u percepciji mnogih u priličnoj meri *divlje i neregulisano*. Relociranje (premeštanje u traženju za jeftinijim resursima, obično za jeftinijom radnom snagom) i »outsourcing« (korišćenje resursa izvan kompanije) postalo je uobičajeni oblik poslovanja. I radnici menjaju posao i posao menja mesto, radnike, pa i vrstu proizvodnje, u potrazi za stabilnošću ili povećanjem profita. Sigurnost posla i stabilnost radnog mesta se stalno smanjuju. Ova nestalnost unosi sve veći stepen slučajnosti u poslu. Beneficije, osiguranja, dodatni učinci posla: druženje, naviknutost na radnu okolinu, bliskost, solidarnost postaju ugroženi. Mnoge društvene vrednosti takodje, npr. druženje nakon posla, gube deo smisla ako se posao stalno menja.

Jedan od glavnih uzroka za to što relociranje više nije skupo je to što proizvodnja uzima sve manji procenat u ukupnom trošku: prodaja postaje glavna, a pošto konkurencija u prodaji mnogo lakše i brže daje rezultate, to proizvodnja skoro da postaje dodatak prodaji: ***Lako je proizvesti, teško je prodati.*** Praktično sve što može da se proda može i da se proizvede, ali ne i obrnuto⁴: može se proizvesti mnogo toga što se ne može prodati, jer se ne može formirati cena po kojoj bi se to moglo uraditi, bilo da je preskupo bilo da želja, ili interes, nije dovoljno jaka (što je, u ekonomskom smislu, isto). To ima zanimljivu implikaciju: u lovu na kupce prodaja se prilagođava njihovim željama i kupovnim mogućnostima, i *masovnost* postaje glavna osobina potrošnje. Masovna potrošnja, i masovna proizvodnja, ima sasvim drugi troškovnik i cenovnik od one koja nije masovna jer omogućava veoma malim marginama da postignu visok profitni učinak, mnogo viši od onog koji mogu postići mnogo veće margine ili dijapazoni vrednosti u nemasovnoj potrošnji. To za proizvodnju ima posledicu *neizvesnosti* i *nestabilnosti*, i proizvodnja se prilagođava potrošnji, trčeći okolo po svetu i stavlajući akcenat na krajnju potrošnju.

U jeftinoj proizvodnji imamo takve pojave kao što su dobijanje na poklon fotoaparata ako kupite film (aparati za jednu upotrebu, često sa veoma visokim kvalitetom snimka), ili napr. da je cena kertridža za štampač jednaka ili skoro jednaka ceni celog štampača u koji je već ugrađen isti takav kertridž.

Po svemu se čini da na svetskom planu danas prisustvujemo neobičnoj obnovi kapitalizma kao *slobodnog upošljavanja (employment at will)*, slobodnog i sa strane “radnika” (posloprimaca) i sa strane poslodavaca, kroz jednu specifičnu formu fluktuirajuće nezaposlenosti koja razara ovaj moment opšteg vlasništva sadržan u “radnom mestu” i stvar vraća na nivo *posla kao rada*. U zemljama faktičkog blagostanja veliki broj ljudi nema stalni posao, i za njih zapravo i ne postoji nikakvo radno mesto. Opšte

⁴ Uključujući i takve „proizvode“ čije samo artikulisanje kao robe ugrožava naše prethodne pojmove o robi, o sebi, o tome ko smo i šta predstavlja vrednost našeg života – npr. ljudski organi za transplantaciju. Onog trenutka kada se oni označe kao *roba* nastaje „potreba“ za njima i oskudica koja će determinisati cenu, onu cenu koja će precizno označiti stepen priuštivosti takav da će svi oni koji su spremni da plate *tu* cenu to moći i dobiti. U tome se sastoji dijalektika oskudice: da proizvodi cenu – da nema dovoljno za sve ali da ima dovoljno za *sve* one koji mogu da plate tu cenu (inače bi cena bila veća). Oskudica ne znači da nečega što je predmet zainteresovanosti uopšte nema, već da ima, i to dovoljno, za one koji mogu da plate potrebnu cenu. Ako za nešto nema oskudice ono, ma koliko vredno bilo (kao vazduh, npr.) nema cenu. Ovde problem nije ekonomski nego striktno moralni: da ima stvari koje su iznad svake cene i koje zato uopšte ne mogu biti predmet slobodne upotrebe (ili svojine), kao što su ljudska sloboda ili ljudsko telo, i da onda takva „roba“ nije za prodaju (prodaja sebe u ropstvo, i svaki rad koji podrazumeva ucenu i poniženje).

blagostanje uveliko skriva, ali i omogućava takav pristup životu i radu - ljudi povremeno rade, pa onda opet ne rade, ali kad rade oni to čine da bi dodatno zaradili za neku određenu svrhu i po pravilu rade tako da odrade neki određeni posao posle čega opet postaju nezaposleni, i po pravilu u sopstvenom doživljaju u određenom smislu *slobodni*: slobodni *zato* što su nezaposleni, slobodni od rada, bez rada, bez onih ograničenja, pre svega vremenskih ali i drugih, koje rad podrazumeva. Razvijena institucionalna mreža socijalnih prava, uz bogatstvo prilika i fluktuirajuću razudjenost želja i potreba daje radnicima *iluziju slobode*, koja počiva na tome da po pretpostavci mogu da se zaposle (nađu neki plaćeni posao) kad god žele i da im element “posedovanja” radnog mesta predstavlja samo obavezu i opterećenje. Sa druge strane poslodavac ima stvarnu slobodu da uzme koga hoće i da ga otpusti kada odluči, što mu omogućava da uzima radnika samo da odradi stvarni posao ali i da ga ne drži u intervalima kad radni proces teče uprazno ili kad nema stvarnog posla.

Nivo produktivnosti stvarnog rada se tako radikalno povećava i količina rasipništva smanjuje, a potrošnja dobija jasan primat u indukciji i artikulaciji posla. Pojava ima tendenciju da u razvijenom svetu ukine stalnost radnog mesta, ali će se verovatno ispoljiti u jednoj podeli na one, možda malobrojne, koji su stalno zaposleni i na one koji su povremeno i različito zaposleni. Ukoliko postane opšta ova pojava će predstavljati važan simptom prilagodljivosti kapitalizma, ali će i proizvesti ogroman *lumpenproletarijat*, zadovoljan svojom sudbinom i uvek na raspolaganju. Velika pokretljivost radne snage može biti takodje medju učincima ovakvog stanja. Ovaj lumpenproletarijat može biti zaštićen raznim *socijalnim pravima*, ali ga ta prava neće štititi od toga da bude tretiran kao resurs preko one granice preko koje se ljudi uzimaju kao *stvari*. Resurs koji je stalno *na raspolaganju*, kao što su stvari u svetu na raspolaganju, u meri svog pukog postojanja, sa “neodoljivošću” da se “bude” na raspolaganju “dobrim prilikama za posao”. To je u principu ista ona “neodoljivost” koju *ličnosti* imaju za stvari, i zbog kojih stvari *nikada* ne pružaju nikakav otpor da budu upotrebljene na bilo koji način, već praktično stalno *čekaju* na to (osim kada ih “*ponižavamo*” nepoštovanjem prirodnih zakona i nepoštovanjem činjenica – tada se stvari *energično* suprotstavljaju!).

Fluktuirajuća (ne)zaposlenost ovog prilagodjenog kapitalizma može se onda regulisati po načelima iskoristivosti i isplativosti na način da se uzimaju u obzir i relevancija i kvalitet razloga pri odlučivanju o zapošljavanju a da to uopšte nema onu

dugoročnu životnu perspektivu koju daje stalno radno mesto (životna sigurnost) u kojoj se afirmiše univerzalno poštovanje svačije ličnosti. Uzima se najkvalitetniji od onih koji su na raspolaganju, iskoristi se i ide se dalje. Iz poreza ili na druge načine njemu se onda nadalje obezbeđuje njegovo životno mesto, njegova lokacija (adresa) u društvenoj košnici (nema rasipanja), i on je i dalje na raspolaganju⁵. Pošto se ne zna unapred ko će i za šta biti “potreban”, to se svi drže u tom stanju spremnosti, u dobroj kondiciji i “srećni i zadovoljni”. A i svrhe za koje ljudi u ovoj shemi mogu da se “upotrebe” mogu biti vrlo raznovrsne, pa ekonomski karakter tih svrha i prema njima artikulisanih odluka ne mora biti jednostavan niti transparentan (npr. ovako stvoren lumpenproletarijat može da se upotrebi za onu svrhu za koju je kroz istoriju često i bio korišćen: kao glasačka mašina u simulaciji opšteg odlučivanja u raznim oblicima tzv. “demokratskih” shema)⁶.

Jedna od tih svrha svakako može biti proizvodnja i negovanje potrošača za mnoge robe i usluge koje svoj profit postižu samo kroz masovnost. Kasta društvenih menadžera pritom ostaje u isključivom posedu moći i prava na odlučivanje. Posed te vrste moći i tog prava se pokazuje kao važniji i jači od poseda bilo čega drugog. To je posed na prilikama za rad i na odlukama o tome šta će se raditi, gde i kako, pokrenuti posao. Rezultat je *podela* društva na dva potpuno nejednaka dela od kojih je jedan deo u izvesnom smislu *vlasnik* onog drugog dela! Jer, pošto su mogućnosti za efektivno odlučivanje, mogućnosti za donošenje konačnih odluka ne samo za sebe već i za druge, ovako *kardinalno različite*, to u jednom jakom smislu svi osim menadžera (i tankog i redundantnog sloja “kapitalista”, koji su u ovoj shemi ili kockari ili nasledni paraziti) postaju *zavisni* u meri u kojoj to ne bi

⁵ Zato je u razvijenom svetu najefikasniji, a možda i jedini stvarno moguć, način bekstva iz ove pozicije da se postane “beskućnik” (“*homeless*”), koji se u principu može odrediti kao *čovek bez adrese*. Njega prilika (prilika da se radi, i da se tako bilo kroz ulogu koju daje neki određeni rad bilo kroz zadovoljavanje potreba i želja, udje u neku socijalnu shemu “neslobode”) ne može da nadje, i on je u tom smislu zaštićen od ove neodoljivosti koja ostatak lumpenproletarijata postavlja u poziciju “*on call*”, poziciju “na raspolaganju”. Treba obratiti pažnju da su “*homeles*” pojava karakteristična upravo za najrazvijenije i najbogatije zemlje. Ali to može biti i samo simptom da ova forma kapitalizma *još nije* pronašla adekvatnu i dovoljnu efikasnu redistributivnu shemu minimalne solidarnosti (kakvu svuda imamo kada su pitanju npr. idioti ili ludaci), kojom bi se ova pojava uspešno integrisala u ukupnu redistributivnu shemu koja, kao korektiv slobode, ekonomske i druge, po pretpostavci postoji u svakom društvu (ali ne i na svetskom planu!).

⁶ Kao i, naročito na međunarodnom planu, mehanizmi stipendija i kredita, i raznih preferencijala, i druge “privilegije”, što je kao oblik kontrole, političke i ekonomske, kroz istoriju oduvek bio slučaj. Za jedan veoma star primer takve prakse (iz prvog veka) cf. npr. Robert L. Dize, Jr. *Cultural Change and Imperial Administration*, 1991, pp. 31ff..

moglo biti opravdano ni kada bi bilo distribuisano univerzalno (kada bi *svi*, recimo, bili vlasnici države ili neke bezlične korporacije), a pogotovo to nije slučaj kada ljudi na ovaj način *poseduju jedni druge*. Pored menadžera može postojati i jedna kasta *stalno zaposlenih* “pomoćnih radnika” koji ništa ne odlučuju i koji ne učestvuju u biznisu već obavljaju tekući rad koji ne donosi profit i ne može da se ekonomski razložno razluči na segmente koji označavaju različite “poslove”, i tu bi spadale službe za održavanje sistema. Mogli bi postojati i praktično stalno zaposleni eksperti, npr. programeri i sl. Jedan deo stanovništva bi mogao čak da se drži stalno fiktivno zaposlenim samo zato da bi primali platu (koja je, po pretpostavci, veća od garantovane opšte socijalne pomoći za nezaposlene) kako bi mogli da troše i obezbede neku inicijalnu minimalnu konstantnost i stabilnost potrošnje⁷ kao osnove na kojoj se onda može razvijati poslovna utakmica u kojoj profit kod jednih i iluzija slobode kod drugih može da proizvodi različite kumulativne učinke, zasnovane na pomenutoj pretpostavci masovnosti i uz razne moguće fluktuacije, “mode”, itd.

U ovom kontekstu naročito se pogodnom pokazuje *industrija zabave*, I, u nekom smislu još više, *industrija usluga* (naročito finansijskih, ali i najrazličitijih konsultantskih) koja ima ogromnu elastičnost i ekonomsku upotrebljivost, kao i veliku mobilizacionu moć da *sa lakoćom* deluje u privlačenju ljudi na poslove koji zapravo imaju za važan, a ponekad možda i jedini, učinak da *se potroši vreme* i otupi svaka potreba za nekom drugom aktivnošću. “Ubijanje dosade”, *proizvodnja odsustva* osećaja dosade (što ne mora biti isto što i *uklanjanje* dosade) koja bi u normalnoj besposlici bila teret, predstavlja ako ne cilj (cilj može biti profit, ili, u kontekstu preferencija svih, “uživanje”) a ono konačni učinak. Socijalni programi onda mogu da nadomeste ostatak. Tako ovaj lumpenproletariat, zakovan televizijom, jeftinom zabavom i masovnom indoktrinacijom o sopstvenoj sreći (i ispravnosti) biva upotrebljen za ono za šta može biti upotrebljen, a uglavnom biva pacifikovan i pasiviziran u masu iz koje se onda crpu resursi, radni, biološki, glasački, ili već kakva se potreba ukaže.

⁷ Neke subvencionisane ili budžetski plaćene delatnosti bi mogle da predstavljaju primer, npr. sport ili nauka (u meri u kojoj nema očekivanja u realni “output” njihove delatnosti: oni svojom potrošnjom drže privredu podgrejanom i unose dodatni element inercijalne stabilnosti stvarajući težišnu tačku obezbeđene potrošnje koja je, kao i opšta minimalna socijalna pomoć, značajno nezavisna od ekonomske efikasnosti).

Da li će naša budućnost biti ovakva ili neka drugačija nije moguće predvideti, delimično upravo zato što mi našu budućnost sami slobodno pravimo i ona je stoga zaista otvorena; ne sasvim ali dovoljno da se može reći da ne možemo znati šta i kakva će nam biti budućnost. Budućnost ne dolazi nužno na osnovu bilo kakve pravilnosti koja bi mogla da se nadje u nekoj zakonitosti istorijskog razvoja. Sa druge strane, u ovakvim projekcijama se uvek polazi od neke redukovane i zato nužno redukcionističke slike o smislu i vrednosti samog ljudskog života: pretpostavke da je taj smisao moguće izraziti u nekoliko osnovnih stavki koje čine ako ne ceo a ono skoro ceo smisao i vrednost življenja. Veliki deo smisla života velikog dela ukupnog broja ljudi je uvek bio konstituisan daleko od velike moći i slobode, kao život u oskudici i maloj potrošnji koja se nadovezuje na istu takvu poziciju u prošlosti. Ni kapitalisti, a kamoli ostali, po pravilu nemaju ni veliko bogatstvo a pogotovo nemaju stvarno veliku moć. Za postojanje slobode to nije ni neophodno – dovoljno je da ona stvarno postoji u onom vremenu kojim se raspolaže, da se život artikuliše u stvarnom postavljanju ciljeva i da se bar neki od tih ciljeva zaista i ostvare. Tako je smisao, a i vrednost, života povezana sa smislom i vrednošću rada: da život nije prošao u snu i u maštanju, i rutinskom ponavljanju prethodnih trenutaka vremena, nego je u njemu bilo stvarnog rada koji je učinio da naše vreme bude više od jednog trenutka koji se ponavlja. Mogućnosti da se to ostvari su uvek prisutne, i spolja, u skupu prilika koje latentno uvek postoje, i iznutra, u univerzalnosti naše moći mišljenja i naše moći imaginacije koji nam omogućavaju da te prilike prihvatimo i da radom pobedimo vreme.